

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 325-346.

Geliş Tarihi: 28 Kasım 2020

Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİRİN-İ İSLAMİYENİN DUL VE YETİMLERİ; SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÇABALARI (93 HARBİ SONRASI)*

Kerim TİRYAKİ*

Zeynel ÖZLÜ**

Öz

19.yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi gelişmeler sonrasında, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirlerin iskânlarının yanı sıra muhacir dul ve yetimlerin barınma, iâşe temini devletin ilgilenmek zorunda kaldığı bir problem haline gelmişti. Dolayısıyla devlet, muhacirlere yönelik olarak yürüteceği bu uygulamaları; Tanzimat Dönemiyle başlayan süreçteki, dul ve yetimlere yönelik faaliyetler kapsamında değerlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda dulhaneler ve barınma evleri inşa ederek, dul ve yetimlerin barınma sorununu çözmeye çalışmıştır. Ayrıca yine bunların maddi ihtiyaçları ve iâşeleri temin edilmiştir. Barınma ve iâşelerinin temin edilmesiyle birlikte ekonomik ve sosyal politikalar bağlamında yetimlerin memuriyette istihdamı ve bunların iyi bir şekilde yetiştirilmesi yönünde evlatlık verme, barınaklarda iyi bir eğitim alma ve memuriyette istihdamları gibi faaliyetler yürütülmüştür. Bu bağlamda kaleme alınan bu çalışma, dul ve yetimlerin

*Bu çalışma "Osmanlı Devleti'nde Muhacirîn-i İslamiyenin İskânı; Problemler ve Çözüm Çabaları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (ktiryaki@windowslive.com). ORCID ID: 0000-0002-6863-4080.

** Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ (zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr). ORCID ID: 0000-0003-2494-4815.

yaşadığı sorunları ve bu sorunların çözülmesin yönünde ortaya konan çalışmaları gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti'nde Sosyal Politika, Muhacir Dul ve Yetimler, Dul ve Yetimlere Yönelik Sosyo-ekonomik Hizmetler.

IN THE OTTOMAN EMPIRE WIDOWS AND ORPHANS OF THE MUSLIM EMIGRANTS; PROBLEMS AND SOLUTION EFFORTS (AFTER THE 93 WAR)

In the second half of the 19th century, after the political developments of the Ottoman Empire, the housing and subsistence of the widows and orphans, as well as the settlements of the emigrants who had to migrate to the Ottoman lands, became a problem that the state had to deal with. Therefore, the state will implement these practices for immigrants; In the process that started with the Tanzimat process, it tried to evaluate it within the scope of activities for widows and orphans. In this context, he tried to solve the accommodation problem of widows and orphans by building widows and shelter houses. In addition, efforts were made to provide their financial needs and subsistence. With the provision of shelter and subsistence, in the context of economic and social policies, the employment of orphans in civil service and their well-being were tried to be adopted, a good education in shelters and their employment in civil service. Written in this context, this study has tried to reveal the problems experienced by widows and orphans and the efforts to solve these problems.

Keywords: Social Policy in the Ottoman Empire, Migrant Widows and Orphans, Socio-economic Services for Widows and Orphans.

Giriş

Göç, Türk tarihi içerisinde önemli yere sahip bir olgu olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nde 15. ve 16. yüzyılda dışarıya doğru göçler yaşanırken,¹ 1870'ler ile Türk Kurtuluş Savaşı'nı izleyen süreçte Anadolu'ya dışarıdan önemli ölçüde göçler yaşanmıştır. Bu dönemlerde yaşanan göçler, Osmanlı

¹Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.655.

coğrafyasında ciddi boyutta nüfus hareketliliklerine de yol açmıştır.² Osmanlı Devleti topraklarına kitlesel göçlerin yaşanmasındaki önemli gelişmelerden birisi de hiç şüphesiz 93 Harbi'dir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen önemli bir savaştır. 1878 Edirne Mütarekesiyle sonra eren bu savaşta; Osmanlı Devleti büyük bir yenilgi almış, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları sonucunda büyük toprak kayıpları yaşamıştır.³ 93 harbi; Rusya'nın, Osmanlı topraklarını işgali, sınırların yeniden çizilmesi ve idari yapının değişimi gibi sonuçlar doğursa da,⁴ savaşın yarattığı en önemli sonuç; nüfus üzerindeki etkilerdir. Bu etkiler içerisinde; savaş sırasında meydana gelen insan ölümleri⁵, sürgünler ve kitlesel göç hareketleri yer almıştır. Kafkas bölgesindeki Çerkez, Abhaz, Çeçen vb. toplulukların bir kısmı Rusya tarafından sürgüne yollanırken, bir kısmı da Osmanlı topraklarına göçe zorlanmıştır.⁶ Savaşın yarattığı olumsuzluklar bu coğrafya ile sınırlı kalmayıp Rumeli'yi de etkilemiştir. Rumeli'den Osmanlı topraklarına yaşanan kitlesel göç dalgasında da Rusya'nın Panslavizm politikası ve Bulgar komitelerinin halkı kışkırtması sonucunda yaşanan baskı ve zulümlerin önemli bir etkisi olmuştur.⁷ Dolayısıyla bu bölgeden göç etmek zorunda kalan insanların; yığınlar halinde, demiryolunu kullanarak, Osmanlı topraklarına göç süreci başlamıştır.⁸

Osmanlı Devleti göç politikası bağlamında 93 Harbi sonucunda, Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin iskânı, iaşesinin temini gibi faaliyetleri muhacir komisyonları üstlenmişti. Gerçi Osmanlı Devleti'nde göçmen politikası bağlamında kurumsal yapılanma Kırım Savaşı sonrasındaki göç hareketleriyle başlamıştı. Nitekim 1859-1862 yılları arasındaki göç dalgası neticesinde, yüz binlerce muhacirin Osmanlı sınırına gelmesiyle, muhacir işlerini yürütmek

²Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004, ss.13-14.

³Yılmaz Öztuna, *Resimlerle 93 Harbi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1969, s. 35.

⁴Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *TAED (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, S. 37, 2008, s. 249, 250.

⁵Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, 2009, s.225.

⁶Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *TAED, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S.29, 2006, s. 269, 270; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996, s. 41

⁷Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1878)*, TTK Yay., Ankara 1994, s.8.

⁸H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi (Göç)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 33-34.

üzere 5 Ocak 1860'da *Muhacir Komisyonu* kurulmuştu.⁹ Bu komisyon, Ticaret Nezareti'ne bağlı iken Temmuz 1861'de bağımsız hale getirilmiş¹⁰ ve 1865'ten sonra muhacirlerin azalması ve tasarruf amacıyla komisyonun görevlerinin bir bölümü; Zaptiye Nezareti'ne bırakılırken, bir bölümü de Meclis-i Vâlâ'ya bağlı bir komisyona devredilmişti.¹¹ Ancak 93 Harbinden sonra diğer bir göç dalgasının yaşanması, teşkilatın tekrar aktif hale gelmesini gerekli kılmıştı. Böylece muhacirlerin idaresinden sorumlu olmak üzere İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştu. Bu komisyona bağlı olmak üzere İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye ve İdâre-i Umûr-ı İşkâniyye şubelerinin yanı sıra belediye daireleri dahilinde 20 tane Devâir Şubeleri açılmıştı.¹²

Muhacirlerin yoğun olarak geldiği bu süreçte, göçmen işlerini daha iyi yürütebilmek adına II. Abdülhamid başkanlığında Umum Muhacirîn Komisyonu da kuruldu. Bu komisyonun vazifesi muhacirlerin iskân ve iâşe meseleleri ile ilgili genel kararları almak, göçmenlerin yurtlarına dönmesini sağlamak, Anadolu'ya sevk edilecek olanların iskân mahallerini belirlemektir.¹³Buna benzer şekilde Muhacirîne Muavenet Cemiyeti adıyla, muhacirlere yardımcı olmak üzere bir cemiyet daha kurulmuş ve daha sonra bu cemiyet İâne-i Muhacirîn Encümeni adını almıştı. Komisyonun vazifesi; muhacirlerin iâşeleri ile ilgilenip, yardım toplamaktı. Diğer bir komisyon ise halktan yardım toplamak ve İdâre-i Umûmiyye-i Muhacirîn Komisyonu'na yardımcı olmak üzere kurulan ve 1878'de lağvedilen Muhacirîn İâne Komisyonu'dur. Bunların dışında yardımcı kuruluşlar olarak Avustusya-Macaristan konsoloslu başkanlığında kurulan Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi ve İngiliz bir baron tarafından kurulan Sermâye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compassionate Fund) de faaliyetlerde bulunmuştu.¹⁴ Bu faaliyetler kapsamında muhacirlerin iskânı sırasında iâşelerinin sağlanması, barınma ihtiyaçlarının karşılanması, sağlık problemlerinin çözülmesi gibi hizmetler yer alıyordu.

⁹Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966, ss.54-62.

¹⁰Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 106.

¹¹Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 589.

¹² Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997 s. 271.

¹³ Nedim İpek, "Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Politikaları", *Osmanlı'da İskân ve Göç* Edit. Nedim İpek ve M. Taştemiz, Anadolu Üniversitesi Yay. Eskişehir, 2013, ss. 141-142.

¹⁴İpek, *a.g.e.*, ss. 74-78.

Göçlerin artış gösterdiği ve kurumsal gelişimin yaşandığı bu süreçte, kitlesel göçlerle; muhacirlerin sayısı, İstanbul'da yüz binleri aşmıştı. Dolayısıyla bu muhacirlerin ve muhacirler arasında yer alan kimsesiz dul kadın ve çocukların bakımları, devlet için önemli bir sorun oluşturmaya başlamıştı.¹⁵ Bundan dolayı Babîâli, göçmenlerin beslenme, barınma, sevk, iskân ve tedavi gibi ihtiyaçlarını organize etmeyi, İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu'na tevdi etti.¹⁶ Böylece göçmenlerin beslenme, barınma vb. ihtiyaçları bu kurum vasıtasıyla sağlanmaya çalışılacaktı.¹⁷ Bu bağlamda aşağıdaki bölümlerde; muhacir dul ve yetimlerinin yaşadığı sosyal ve ekonomik sorunlar ve bunlara yönelik üretilen çözümler ortaya konmaya çalışmıştır.

1.DUL VE YETİMLERE YÖNELİK BARINAK, İAŞE VE YARDIM FAALİYETLERİ

1.a. Barınma İhtiyaçlarının Temini ve Yaşanılan Sorunlar

Göçler neticesinde muhacirlerin iskân, iaşe vb. ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yürütülen faaliyetlerin yanında, muhacir dul ve yetimlerinin de barınması, iaşelerinin temini ve yetimlerin bakımı gibi konular çözülmesi gereken konular arasındaydı. Dolayısıyla öncelikli olarak Osmanlı topraklarına sığınan muhacirler; ev, medrese, tekke, mektep vb. mekanlara yerleştirilmeye çalışılırken, muhacirlerin dul ve yetimlerine yönelik olarak Fatih'te birçok boş ve uygun olan kamu binası, Eytâmhane ve Dulhane'ye çevrilmişti.¹⁸ Kuruma gelen dul kadınlar ve yetim çocuklar; Muhacirin dul ve eytâmhanesine yerleştirilirken, hastalar ise muhacirîn hastanesinde tedavi edilmeye başlanmıştı.¹⁹ Bu bağlamda Gülhane'de bulunan ve Eytâmhane, Dulhane ve

¹⁵Nuran Yıldırım, "Darülaceze'nin Kuruluş ve İşleyişi", *Toplumsal Tarih*, C.6, S.32, 1996, s.21; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yay., İstanbul, 2011, ss.199-205; Mustafa Aydın, "1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusana Yansımaları ve Yapılan Yardımlar", *Osmanlı Araştırmaları*, XLV, 2015, ss.209-230.

¹⁶Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul, 1996, s. 8; Komisyonun faaliyeti hakkında bilgi için bkz. Nedim İpek, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, 1991, ss. 97-133; Demirtaş, a.g.m, ss. 215-238.

¹⁷ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C.6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995, ss. 3469-3472.

¹⁸ Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C.27, 2017, S.1, s.49.

¹⁹Yıldırım, a.g.e, s.8; *İstanbul Ansiklopedisi*, "Darülaceze", C.8, Edit. Reşat Ekrem Koçu, Hamle ve Sıralar Matbaası, ss.4242-4245.

Eytâm-ı Muhacirîn Mektebi'nden oluşan Kırmızı Kışla,²⁰ dulhane olarak önemli bir işleve sahip olmuş ve burada, birçok muhacir dul ve yetim barındırılmaya başlanmıştı.

Muhacirler için tesis edilen dulhane, hastane gibi kurumların muhacirlerin güvenliği ve sağlığı açısından zaman zaman onarılması ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Nitekim Şehremaneti'ne gönderilen telgrafta; muhacirlerin ve İntihâb-ı Memurîn Komisyonlarının kaldığı Atik Zaptiye Dairesi'yle ve muhacirler için dulhaneye çevrilen Kırmızı Kışla'nın tamirâtı konusu gündeme gelmişti.²¹ Tamir ücretinin, muhacir tahsisatında karşılığı olmadığı için bu paranın, hazinenin tamirat masrafları ödeneğinden karşılanması gerektiği, Maliye Nezareti'ne bildirildi. Çünkü Atik Zaptiye Dairesi'nin şekerçi dükkânı altındaki kısmıyla, Kırmızı Kışla'nın bir kısmının tamir edilmemesi, burada barınan 300'ü aşkın yetim ve dudu mağdur edecekti. Bundan dolayı binaların çökmemesi için bir an önce tamir edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu binaların, hızlı bir şekilde tamiratının başlaması amacıyla 8 Nisan 1310/20 Nisan 1894 tarih ve 6 numaralı tezkire, Maliye Nezareti'ne gönderilerek, bu konuda gereğinin yapılması talep edildi.²² Nezaret tarafından bildirilen tebliğde ise bu binaların tamir masraflarının 56.000 kuruş olduğu ve bu meblağın genel muhacir masrafları için ayrılan H.1304/M.1886/87 senesi tahsisatı olan 2.500.000 kuruş civarındaki mesârif-i fevkalâde muvazenesine dahil olduğu ve gerekli olan bu ödeneğin yapılacağı ifade edilmişti.²³ Kırmızı Kışla'nın tamiri sırasında, içinde bulunan yetim ve dullar geçici olarak dikimhaneye gönderilmişti.²⁴ Maliye Nezareti'nden gelen tezkireye göre ise tamir sırasında ise maliyetin yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira ilgili belgede, kışlanın tamiri sırasında hazineden 152.700 kuruş harcandığı belirtilmektedir.²⁵ Bu tamiratların yanı sıra Kırmızı Kışla'ya gelen su yollarının bozulması nedeniyle su sıkıntısı da yaşanmıştı. Dolayısıyla burada kalan 400 civarındaki dul ve yetim, içme suyu ve özellikle de temizlikte su sıkıntısı yaşayınca, çevresel ve bireysel kirlilikten dolayı hastalık tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Bu nedenle su yolları bir

²⁰ Bay, *a.g.m.*, s.50.

²¹ Kırmızı kışlanın tamir ihtiyacının doğmasına sebep olan en önemli etkenin ilgili dönemde meydana gelen deprem olduğu anlaşılmaktadır; BOA, İ.DH, 1316/23.1, 25RA 1312/14 Eylül 1310/26 Eylül 1894./BOA, İ.DH,1316/23.2, 28RA 1312/17 Eylül 1310/29 Eylül 1894.

²² BOA, BEO,162/12091.1, 16 (ay adı silik) 1308./BOA, BEO,697/52252, 5 CA 1313/12 Teşrinievvel 1311/24 Ekim 1895.

²³ BOA, DH.MKT,1523/86.1, 12 ZA 1305/9 Temmuz 1304/21 Temmuz 1888.

²⁴ BOA, DH. MKT, 1902/57.1, 14 CA 1309/16 Aralık 1891.

²⁵ BOA, DH. MKT,2050/13.1, 19 B 1310/6 Şubat 1893.

an önce yapılp, su ihtiyacı da karşılanmaya çalışıldı.²⁶ Onarımlar sayesinde mevcut sosyal kurumların fiziki şartları düzeltilmiş olup, muhacir dul ve yetimlerinin de barınak sorunu yaşamaları önlenmeye çalışılmıştır.

Göçlerin yaşandığı bu süreçte; Anadolu'nun pek çok yerinde dulhaneler açılarak,²⁷ İstanbul'daki dulhanelerin yoğunluğunun azaltılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Anadolu ve Rumeli kazalarından Dulhane'ye gönderilen muhtaçların "...ilânihâye yersiz ve mekânsız kalmalarını ve imtidâd-ı sefâletlerini bâis olacağı cihetle.. mahallerince hüsn-ü muhafaza ve idare..." edilmeleri gerektiği yönünde, muhacir iskân edilen Edirne, Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Adana, Halep, Suriye, Kastamonu, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Trabzon, Selanik, Kosova, Erzurum, Manastır, Biga, Çatalca, İzmit, Beyrut, Aydın, Konya ve İşkodra gibi vilayetlere tebliğler gönderilmişti.²⁸ Hatta bu bağlamda aşağıda yer alan vakalar emsal gösterilmişti.

Emsal gösterilen vakalar şu şekildedir; *Bosna muhacirlerinden olup iki sene önce İstanbul'a gelen ve iskân amacıyla Adapazarı'na sevk edilen Ketum Hatun, kocasının vefatı nedeniyle iki çocuğuyla dul ve kimsesiz kalmış, İstanbul'a gelerek dulhaneye kabulünü talep etmiş. Ayrıca Ketum Hatun; kocası Süleyman'ın komisyona müracaat etmeksizin, Adapazarı'na giden bir aileye tabi olup onlarla beraber ve onların izniyle Mudanya'ya gittiklerini ifade etmiş. İki sene kadar orada kaldıktan sonra, kocasının vefatından dolayı zaruret ve sefaletle düştüğü için İstanbul'a gelen vapurlardan birisine binip, elinde mürur tezkiresi ve sair bir çeşit evrak olmadığı halde iki evladıyla beraber buraya gelmiş. Bundan dolayı hatunun kimsesiz bir halde çocuklarıyla dulhaneye kabul edilmiş. Diğer vakada ise Karinabad muhacirlerinden olup iskân amacıyla Silivri'ye gönderilen, ancak kocasının vefatından dolayı dulhaneye kabulü amacıyla, Şehremaneti tarafından kabulü istenen Amine Hatun, 2 çocuğu ile bu defalık kabul edilmiş.²⁹ Ayrıca yukarıdaki tebliğde; Bu tür kişilerin buldukları yerlere iskânlarının gerekli olduğu, defalarca tebliğ edilmiş bulunduğu halde ara sıra yine tebligata mugayir durumların yaşandığı dile getirilmişti. Bundan böyle eşlerinin vefatı nedeniyle dul kalan kadınların iskân edildikleri mahallerden ayrılmasına izin verilmeyerek, eğer vefat etmiş*

²⁶ BOA, DH.MKT, 85/18.1, 27 Z 1310/30 Haziran 1309/12 Temmuz 1893./ BOA, DH.MKT, 85/18.2, 13 Z 1310/16 Haziran 1309/28 Haziran 1893.

²⁷ BOA, DH.MKT, 1723/77, 22 N 1307/11 Mayıs 1890; "...Zevcesi Hanife Hatun ile iki nefer çocuğunu bilânafaka İzmir Dulhânesinde terk eylediği..", BOA, HR.SFR (04),582/85, 13 Mayıs 1307/25 Mayıs 1891.

²⁸ BOA, DH.MKT, 1723/61, 18 Mart1306/30 Mart 1890.

²⁹ BOA, DH.MKT,1723/61.1, 22 N 1307/30 Nisan 1306/12 Mayıs 1890.

kocasına devlet tarafından arazi verilmiş ise evladiyla önceden olduğu gibi araziden faydalanmasına izin verilmesi isteniyordu. Arazi verilmeyenlere ise buldukları mahallin belediyeleri tarafından iâşe sağlanacağına dair muhacir bulunan vilayetlere gönderilen tebligatın gereğinin yapılması talep edilmişti.³⁰ Bununla birlikte bu gibi aciz ve dulların, hükümetin de şanına layık bir şekilde bakımlarının yapılması hususunun önemi üzerinde duruluyordu.³¹

Yukarıdaki örneklerden hareketle dulhanelerde yoğunluğun azaltılması yönünde Dulhanelere alınacak kadınlarda öncelikle göçmen, evsiz barksız olma ve kendisine bakacak kocası ve erkek çocuğunun olmaması şartının gözetildiği anlaşılmaktadır.³² Mesela, Filibe muhacirlerinden Hatice Hanım, Seraskerliğe gönderdiği 23 Temmuz 1890 tarihli arzuhalinde; fakir halinden dolayı çocuklarının masraflarını karşılayacak gücü olmadığını belirterek, iki kızının dulhaneye ve oğlu Hüseyin'in de Baytar Rüştüye Mektebi'ne kabul edilmesini talep etmiş. Hatice Hanım'ın talebi, ilgili kurum tarafından dikkate alınarak çocuklar, adı geçen kurumlara kaydedilmişti³³. 1890 yılında yine Şehzadebaşı'nda Kozya Mahallesi'nde mahalle halkı, kimsesiz ve fakir Bosnalı muhacir Abdullah kızı Saadet Hatun'a ön ayak olarak Sadaret'e bir ilmuhaber gönderip, komşularını dulhaneye aldirmaya çalışmışlardı.³⁴ Bu vakalara ilaveten dul kadınların, dulhanelere bireysel olarak başvuruda buldukları görülmektedir. Mesela, Vidinli Ayşe Hatun,³⁵ Sofyalı Şerife Hatun,³⁶ Çerkes Ayşe Hatun,³⁷ Çırpan muhaciri Nazife Hatun,³⁸ Matbaa-i Osmaniye'de hademe olan ve inşa edilen odanın birinde kalmakta iken oradan çıkarılan Silistrelî Ayşe Hatun,³⁹ hizmetçilik ile maişetini temin etmekte iken hasta olduğu ve barınacak bir mekanı dahi olmayan Şumnu muhaciri Atiye Hatun,⁴⁰ kocalarının vefatı üzerine üç yetimiyle sokak ortasında kalan Emine Hatun⁴¹ ve yedi yaşındaki bir yetimiyle Zıştovi muhaciri Ummuhan Hatun⁴² bunlardan bazılarıydı... Yukarıdaki örneklerin, özellikle de kadınlar özelinde düşünüldüğünde; göçün,

³⁰ BOA, DH. MKT, 1672/54.1, 14 RA 1307/8 Kasım1889.

³¹ BOA, DH.MKT,1723/61.1, 22 N 1307/30 Nisan 1306/12 Mayıs 1890.

³² Bay, *a.g.m.*, s.52.

³³ BOA, DH. MKT, 1745/6, 5 Z 1307/11 Temmuz 1306/23 Temmuz 1890.

³⁴ BOA, DH.MKT,1753/23.1, 4 M 1308/18 Ağustos 1306/ 30 Ağustos 1890.

³⁵ BOA, DH. MKT,1521/61.1, 5 ZA 1305/2 Temmuz 1304/14 Temmuz 1880.

³⁶ BOA, DH.MKT, 1613/33.1, 5 Ş 1306/25 Mart 1305/6 Nisan 1889.

³⁷ BOA, DH. MKT,196/82.1,19 ZA 1309/15 Haziran 1892.

³⁸ BOA, DH.MKT,209/17.1,15 Ş 1311/9 Şubat 1309/21 Şubat 1891.

³⁹ BOA, DH. MKT,2012/23.1, 27 RA 1310/7 Teşrinievvel 1308/19 Ekim 1892.

⁴⁰ BOA, DH. MKT,138/13.1,13 RA 1311/12 Eylül 1309/24 Eylül 1893.

⁴¹ BOA, DH.MKT,125/16.1, 21 S 1311/22 Ağustos 1309/3 Eylül 1893.

⁴² BOA, DH.MKT,13/35.1,28 Ş 1310/5 Mart 1309/17 Mart 1893.

insanlar üzerinde yarattığı çaresizliği gözler önüne sermesi bakımından dikkate değer tespitler olduğu söylenebilir.

Babıâli'nin, muhacir dul kadınlarının barınma ihtiyaçlarının giderilmesinde dulhaneler dışında barınma evleri de inşa etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Mesela 1887'de Çatalca'da iskân ettirilen Tırnova muhacirlerinden Ayşe Hatun'un, fıkara ve öksüz olmakla beraber barınacak evi olmadığından, beş yaşındaki çocuğuyla beraber emsallerinde olduğu gibi dulhanede iâşe ettirilmek üzere gönderildiği, mutasarrıflık tarafından tebliğ edilince, Muhacirîn İdare-i Umûmiyesi, Şurâ-yı Devlet kararları içerisinde yer alan "*muhacirîn hanesinde erkek evladı veya eşi olmayan kadınlara diğer muhacir hanelerinde verildiği miktarda yer verilmesi*" hükmünce bu hatunun, evlerde iskânı gerekirken, misafir olarak dulhaneye gönderilmesinin, hatunun sefaletini artıracığı düşüncesiyle, gerek hatunun gerekse emsallerinin, alınan karar doğrultusunda münasip mahallerde yer verilerek, iskân edilmesi ve mekan değişikliği nedeniyle oluşacak müşkülâtın engellenmesi yönünde Şehremaneti'ne tezkire gönderilmişti.⁴³ Bu tür müşkülâtların yaşanmaması için devletin, muhacir evlerinin sayısını arttırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1892'de devletin, dul, yetim ve öksüzler için yapılan yardımlarla, Manastır, İzmir ve Bursa gibi vilayetlerde muhacir evleri inşa etmeye çalıştığı, tespit edilmiştir.⁴⁴ Bu minvalde bir örnek vaka daha yaşanmıştı. Şöyle ki 1897'de Bulgaristan muhacirlerinden dört çocuğuyla sefalet içerisinde olan Meryem Hatun'un barınması amacıyla Dersadet'te Taşkışla Mektebi arsasında bir kulübe inşa etmesi için Muhacirîn Komisyonu ve Şehremaneti tarafından gerekli maddi yardım yapılmıştı.⁴⁵ Bu örneklerden hareketle, yapılan çalışmalar neticesinde; sefalet içerisinde bulunan dul kadınların, yetimleriyle birlikte barınma ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük bir çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Muhacir dul kadınlara yönelik sosyal yardımların yapıldığı bu dönemde dulhanelerde kalmakta olan muhacir dul kadınların yaşadıkları zorluklar nedeniyle uyum problemi yaşadığı ve olumsuz tutum sergilediği durumlarda oluyordu. Örneğin, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede, Dulhanede kalmakta iken Bursa'ya gidip döndükten sonra dulhaneye kabul edilmemesinden dolayı ortada sefalet içerisinde kalan Fatma Hatun'un olayından bahsedilmektedir. Şöyle ki Batumlu Fatma Hatun, Sadaret'e

⁴³ BOA, DH.MKT, 1432/40.1, 22 L 1304/2 Temmuz 1303/ 14 Temmuz 1887.

⁴⁴ BOA, DH.MKT, 1964/85, 26 ZA 1309/10 Haziran 1308/28 Haziran 1892.

⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1444/81.1, 18 Z 1314/8 Mayıs 1313/20 Mayıs 1897.

gönderdiği arzuhalinde; kimsesiz ve sefalet içinde olduğunu, dile getirmiş. Muhacirîn Komisyonu'na cevaben gönderilen 1 Kanunuevvel 1309/13 Aralık 1893 tarihli ve 106 numaralı tezkirede ise Batumlu Fatma Hatun'un ahvâl-i zaruretinden dolayı bu defalık dulhaneye kabul edilebileceği, ancak uslu durmasının tembih edilmesi gerektiği ve aynı davranışları tekrarlırsa hemşerileri nerede ise oraya gönderileceği ifade edilmektedir.⁴⁶ Bu konuya dair gönderilen 23 Kanunuevvel 1309/4 Ocak 1894 tarihli ezkirenin komisyonunda görüşülmesinden sonra Fatma Hatun dulhaneye alındığı görülmektedir. Ancak Hatun'un, dulhanedeki memurlar ve diğer sakinlerle her zaman tartışması ve kendisine verilen nasihatleri göz ardı etmesinden dolayı burada kalmasının uygun olmayacağı düşünülerek, dulhaneden ihraç edilip Bursa'ya sevk edilmesine karar verildi. Bunun üzerine Fatma Hatun, Bursa'ya dönmek yerine, cami avlusunda yatıp kalkmıştı.⁴⁷ Umûm Muhacirîn Komisyonu Reisi Ramazan Bey, Hatunun içinde bulunduğu hale nazaran tekrar kabul edilmesi talebinde bulundu.⁴⁸ Başka bir vakada ise 1894 yılında iki çocuğuyla dulhanede ikamet eden Vidinli Şerife Hatun'un, çocuklarından birinin kabahat işlemesinden dolayı ihraç edildikten sonra, çocuklarıyla birlikte sefalet içerisinde sokak ortasında kaldığı ve kabul edilmeleri için tekrar başvuruda bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹ Bu süreçte kimi zamanda muhacir kadınların saldırıya uğradığı vakalar da görülmektedir. Nitekim bir belgede; muhacir Ketum Hatun'un 1894 yılı içerisinde dulhanede kalırken, orada bulunan kadınlardan birinin saldırısına uğradığı ve saldırıyı yapan kişinin de dulhaneden ihraç edildiği dile getirilmektedir.⁵⁰ Yaşanan bu tür hadiselerde olduğu gibi dul kadınların içinde buldukları sosyo-psikolojik durumların, olayların meydana gelmesinde etkisinin olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla bu gibi durumlardan dolayı kadınların davranış bozukları sergileyerek, uyumsuzluk yaşadıkları söylenebilir.

1.b. İaşe Temini, Nakdî Yardım ve Organizasyonları

Dulhanelerin yanı sıra barınma evleri inşa eden devlet, bunların iaşelerinin de temini noktasında çaba sarf ediyordu. Mesela, Fatih'te 1883 yılında, Üçüncü Muhacirin Şubesi dahilinde bulunan aciz muhacirlere ve

⁴⁶ BOA, DH. MKT,192/30.3, 9 B 1311/5 Kanunuevvel 1309/17 Aralık 1893.

⁴⁷ BOA, DH.MKT,192/30.1, 26 C 1311/23 Kanunuevvel 1309/4 Ocak 1894.

⁴⁸ BOA, DH. MKT,192/30.2, 5 B 1311/1 Kanunuevvel 1309/13 Aralık 1893.

⁴⁹ BOA, DH. MKT, 235/35, 8 ZA 1311/1 Mayıs 1310/13 Mayıs 1894.

⁵⁰ BOA, DH. MKT, 240/9.1, 18 ZA 1311/11 Mayıs 1310/28 Mayıs 1894.

dulhanelere dağıtılmak üzere, Şerafettin Ağa vasıtasıyla tarafı hazret-i padişahiden ihsan buyrulan 360 adet nan-ı aziz(ekmek) ile 7 baş koyun teslim edilmiş ve bunlar, İkinci Daire-i Belediye çavuşları tarafından hademelere verilerek dağıtılmıştı.⁵¹ Dulhanelerde ikamet ettirilen dul ve yetimlerin gerek para gerekse yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlarının karşılanmasının yaşam koşullarının daha iyi bir hale gelmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Muhacirler içerisinde evsiz ve aciz olduklarından dolayı barınma ve yaşlarının temini amacıyla Bab-ı Zabtiye'ye müracaat eden dul kadınlar, komisyona gönderilerek, ahali-i kadime hükmüne girmiş sayılıp, barınma ve yaşları için bunlara Şehremaneti tarafından, otuzar kuruş maaş tahsis ediliyordu. Ancak bu miktarın aşılmasını gerektiren durumlarda ise maaş verilemeyeceği ifade edilmişti. Bununla birlikte içlerinde gidecek ve sığınacak mahalleri olmayanlarla ilgili olarak gönderilen 26 Kanunuevvel 1304/7 Ocak 1889 tarihli tezkire üzerine, Muhacirîn Komisyonu'yla yapılan yazışmalar doğrultusunda iskân edilen mahallerde muhacirlerden akrabası var olanların; yaşlarının buradaki akrabaları tarafından karşılanması şartıyla, İstanbul'da kalmalarına müsaade edilmişti. Akrabası olmayanlardan taşraya gönderilenler ve İstanbul'da kalanlar arasında muhtaç oldukları tescillenener ise yerli ahalden sayılarak, bunların ihtiyaçları belediye dairelerince karşılanmıştır. Hatta ekme vb. ihtiyaçlarının duruma göre arttırılabileceği de dile getirilmişti.⁵² Örneğin, 1892 yılında üç evladıyla öksüz ve yetim kaldığı ve sefalet içerisinde olduğundan dolayı tayinat talebinde bulunan Hatice Hanım'ın ihtiyaçları karşılanmıştı.⁵³ 1893'de Gülhane'de bulunan dul kadınlar için elbise, çamaşır ve hırka gibi kıyafet yardımları yapılmış ve hatta İstanbul'daki tüccar-ı muteber sayılan Tüccar Agop Şerbetçiyan Efendi gibi esnaftan zaman zaman bu kıyafetlerin yapılması amacıyla toptan basma, Amerikan bezi ve pamuklu kumaşlar alınmıştı.⁵⁴

Dul, yetim ve öksüzlerin göç esnasında en çok sıkıntı çektiği konulardan biri de ihtiyaçlarını karşılama babında nakit ihtiyacıydı. Bu bağlamda 1880 tarihli bir belgede dul, öksüz ve yetimlerin erzak, elbise vb. ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Hazine-i Evkâf'tan Muhacir Komisyonu'na, 150.000 kuruş aktarılacağı belirtilmektedir.⁵⁵ 1890 senesinde Bank-ı Osmanî Müdüriyeti

⁵¹ BOA, Y.PRK.KOM, 4/8.1,18 Mart 1299/30 Mart 1883.

⁵² BOA, DH.MKT, 1594/1.1, 12 C 1306/13 Şubat 1889.

⁵³ BOA, DH.MKT, 2030/116.1, 24 CA 1310/2 Kanunuevvel 1308/14 Aralık 1892.

⁵⁴ BOA, DH.MKT, 2039/48.1, 16 C 1310/5 Ocak 1893.

⁵⁵ BOA, İ.DH, 800/64879, 11 RA 1297/22 Şubat 1880.

aracılığıyla Filibe’de dulhane ve medreselerde ikamet ettirilen muhacirlere verilmek üzere taraf-ı eşref cenâb-ı padişahiden ihsan buyrulan 100 liralık çek nezaret veznedarına verilip, Bulgaristan Komiserliği Baş Kitabeti’ne iletilerek Filibe şubesine verilmesi sağlanmıştı.⁵⁶ Yine aynı yıl Filibe’de dulhane ve medreselerde ikamet ettirilen muhacirîn-i islamiyenin ihtiyaçlarının karşılanması için Sadaret’ten inayet ve ihsan buyrulan 100 lira ile tertib-i mahsûsadan verilen 250 lira muhacirlere dağıtılmıştı.⁵⁷ 1895 yılında Muhacirîn Komisyonu’nun lağvından sonra muhacirîn hastane ve dulhanesinin nezaret idaresinde bulunduğu zaman zarfında haftalıklarının düzenli olarak verilmesine itina gösterilmekteydi.⁵⁸ Vidin muhacirlerinden Fatma Hatun ise Sadaret’e yazdığı 27 Eylül 1898 tarihli arzuhalinde, iki tane yetim çocuğuyla birlikte sefalet içerisinde olduğunu beyan ederek, kendisine münasip miktar maaş tahsis edilmesini talep etmişti. Bunun üzerine Sadaret’ten Şehremaneti’ne, “usul ve emsaline nazaran iktizasının ifasına himem buyrulması”⁵⁹ şeklinde tebliğde bulunulmuştu. Fatma Hatun örneğinde olduğu gibi farklı yıllar içerisinde İnebahtı Muhacirlerinden Naile Hatun kendisi ve iki yetimi için maaş,⁶⁰ kimsesiz ve sıkıntıda olan Hatice Hanım nafaka ve iâşe⁶¹ talebinde bulunurken, Aksaray civarında Kazgan Sadi Mahallesi’nde ikamet etmekteyken vefat eden Kırım muhaciri Ümmü Gülsüm Hanım’ın yetim ve öksüz iki çocuğu için mahalle imamı, muhtar ve ahali maaş talebinde bulunmuşlardı.⁶² Dolayısıyla muhacir yetim ve öksüzlerine yönelik bu sağduyulu davranışları, ahalinin her türlü durumda ortaya koyduğunu belgeler bize kanıtlamıştır.

Babîâli, her fırsatta birçok vesileyle muhacirlere yardım konusunu canlı tutmaya çalışmaktaydı. Mesela, 1885 yılında anasız babasız ve her yönden merhamete muhtaç ve muhacirîn dulhanesinde iâşeleri temin edilmeye çalışılan yetim muhacir çocukların sünnet ettirilmesi⁶³ ve 1878 yılının Rebiülevvel ayının 16. çarşamba ve 18. cuma ve 20. pazar günleri Beyazıt Cami’inde İâşe-i Muhacirîn Encümeni vasıtasıyla tertip edilen mevlidin davet biletlerinden elde

⁵⁶ BOA, DH. MKT, 1801/41.1, 9 CA 1308/9 Kanunuevvel 1306/21 Aralık 1890.

⁵⁷ BOA, DH. MKT, 1820/25.1,8 Ş 1308/19 Mart 1891.

⁵⁸ BOA, BEO, 586/43938.1, 19 Ş 1312/3 Şubat 1310/15 Şubat 1895.

⁵⁹ BOA, DH. MKT, 2111/22, 11 CA 1316/15 Eylül 1314/27 Eylül 1898.

⁶⁰ BOA, A.}MKT.NZD, 2/17,11 S 1266/27 Aralık 1849.

⁶¹ BOA, DH. MKT, 2030/116.1,24 CA 1310/17 Aralık 1892.

⁶² BOA, DH. MKT, 253/21, 26 Z 1311/18 Haziran 1310/30 Haziran 1894.

⁶³ BOA, Y. MTV, 18/9, 10 Ş 1302/13 Mayıs 1301/25 Mayıs 1885.

gelirin bağışlanması⁶⁴ gibi faaliyetler bunlardan bazılarıydı... Yine bu minvalde 10 Şubat 1892 tarihinde Trabzon Vilayeti'ne gönderilen tezkireyle muhacir yetim çocukların bülüş çağına erdikten sonra hem kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme hem de gerek yerli ahali gerekse muhacirlerle evliliklerini kolaylaştırmak için arazi tahsis edilmesi istenmişti.⁶⁵

2. YETİMLERE YÖNELİK SOSYAL VE EKONOMİK POLİTİKALAR

2.a. Çocukların Yetiştirilmesi ve Memuriyette İstihdamları

Osmanlı Devleti'nde çocukların başıboş bırakılmamaları, imkanlar ölçüsünde korunmaları ve iyi yetiştirilmeleri esas olduğundan, özellikle yetim çocuklar bu bağlamda değerlendirilerek, vasilik uygulamasıyla çocuğun her türlü ihtiyacı karşılanmaya çalışılmaktaydı⁶⁶. Bu bağlamda Osmanlı'da yetim çocukların evlat edinilmesi uygulaması da çocukların iyi yetiştirilmesinde kullanılan bir yöntem olmuştu.⁶⁷ Tanzimat Dönemi ile birlikte de yetim çocukların korunması politikasında 1851 yılında Eytam Nizamnamesi'nin çıkarılması ve buna dayanarak Eytam Nezareti'nin kurulmasıyla, yetimlere yönelik hizmetlerin daha muntazam yürütülmesi sağlanmaya çalışılmıştı.⁶⁸ Babiâli'nin yetim çocuklara yönelik olarak sosyal politikalar geliştirdiği bu dönemde muhacirlerin yetim çocuklarının da aynı statüde değerlendirilip, eğitim vb. alanlarda bunlara hizmet sunmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle de muhacir yetimlerinin evlatlık müessesesi sistemi içerisinde himaye edilmesini sağlama adına, basına verilen ilanlar yoluyla kamuoyunun da dikkati çekilmeye çalışılıyordu. Mesela, 20 Haziran 1878 tarihli gazetede yer alan tahrirat suretinde; Rumeli muhacirlerinden olup, komisyon tarafından Darüşşafaka'ya gönderilen öksüz çocuklardan mektebe kayıt olanlar ve bunların dışındakilerden, arzu eden ailelere evlâd-ı manevi suretiyle verileceği,

⁶⁴ BOA, MF.MKT, 54/3, 5 RA 1295/ 25 Şubat 1293/ 9 Mart 1878.

⁶⁵ BOA, DH.MKT,1921/70,11 B 1309/29 Kanunusani 1307/10 Şubat 1892.

⁶⁶ İbrahim Güler, " XVIII. yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss.31-32, 37-38.

⁶⁷ Abdülkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, TTK Yay., Ankara, 1987, ss. 305-316./ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S.I, 2007, s.15.

⁶⁸ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.12, 1995, ss. 46-47; Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, C.14, ss. 57-73.; Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" *İÜİFD*, S.14, 2006, ss. 103-121; Ahmet Eryüksel "Osmanlı Devletinde Dul ve Yetimler", *Şarkiyât Mecmuası*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1998, S.8, ss. 331-344.

dolayısıyla talep edecek olan ailelerin, Darüşşafaka Müdürlüğü'ne müracaat etmesi isteniyordu. Hatta başka bir ilanda da ilgili senede Darüşşafaka'ya alınacak talebelerin; mektepte bulunan muhacir öksüzlerinden oluşacağından dolayı, dışarıdan hiç kimsenin mektebe yazılmak için mektep idaresine müracaat etmemesi ve bundan böyle gelecek muhacir öksüzlerinin de evlâd-ı manevi suretiyle talep edenlere verileceği belirtilmişti.⁶⁹ Böylece Babîâlî; sosyal devlet anlayışı doğrultusunda sosyal yardım politikalarında halkın da katılımını sağlayarak, yetim ve öksüz çocukların barınma ve ihtiyaçlarının karşılanması noktasında önemli bir işlevi yerine getirmiş olacaktı.

Muhacir çocuklarının sefalet içerisinde olmaları, öksüz ve yetim durumda kalmalarından dolayı onların hayatlarını idame etmelerini sağlayıcı yönde özellikle mesleki okullara da kayıtları yapılarak bir meslek sahibi olmaları, tabiri caizse ellerinin ekmek tutması amaçlanmıştı. Dolayısıyla birçoğu, Osmanlı'da Tanzimat süreciyle beraber açılan Mekteb-i Sanayi, Mekteb-i Tıbbiye, Ziraat Mektebi gibi mesleki okullara kaydedilmişti. Tabi yoksulluk nedeniyle bu okulların daha çok yatılı ve meccanî bölümlerine kaydedilmişlerdi. Okullara kayıtları sırasında bir takım idari ve maddi pürüzler yaşanmış olsa da, bu sorunlar ilgili kurumlar tarafından çözülerek çocukların okullara kayıtları yapılmıştı. Okullara kayıtlarıyla beraber eğitimlerine başlayan çocukların maddi olarak elbise, kitap vb. bütün ihtiyaçları karşılanmış, öğretmen temin edilerek dersler en iyi şekilde işlenmeye çalışılmıştı.⁷⁰ Tabi bu sürecin akabinde en önemli unsur mezun aşamasına gelmiş olan bu çocuklara, bir sonraki adım olan geçimlerini sağlayabilecek bir iş temin edebilmektir. Bu doğrultuda Babîâlî'nin, muhacir çocuklara kol kanat gerdiği görülürken, mezun olan çocuklar, memuriyette istihdam edilmeye çalışılmaktaydı. Bu bağlamda ilgili belgelerde bu meseleye dair birçok gelişmeye tanık olunmaktadır. Şöyle ki Girit muhacirlerinden Mustafa ile Mekteb-i İdadi mezunlarından mühtedi Şakir, zaruretlerinden dolayı hallerine uygun bir hizmette istihdam edilmeleri yönünde Konya Vilayeti'ne arzuhallerini iletmişlerdi. Bu arzuhalde; mühtedi Şakir, sekiz sene önce ihtida etmiş olduğunu, Adana Mekteb-i İdadisinde tahsilini tamamlayarak, İstanbul'a geldiğini dile getirmiş ve kimsesiz olduğundan dolayı bir nahiye müdürlüğüne tayin edilmesi talebinde bulunmuştu. Mühtedi Şakir'in haline münasip bir hizmette istihdamı ile ilgili

⁶⁹*Ceride-i Havadis*, 19 C 1295/20 Haziran 1878, Nr.3736.

⁷⁰Kerim Tiryaki- Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklarının Sosyal Hayata Entegrasyonunda Eğitim Meselesi (19.Yüzyılın İkinci Yarısında)", *Tarih ve Günce Dergisi*, S.7, 2020/Yaz, ss.323-358.

olarak 23 Teşrinisani 1316/6 Aralık 1900 tarihli ve 2923 numaralı tezkire gönderilmiş, muhacir Şakir'in Mekteb-i İdadi mezunlarından olması nedeniyle vilayet dahilinde açılacak bir nahiye müdüriyetine tayiniyle alakadar olunması talep edilmişti.

Girit muhacirlerinden olup Davud Paşa Mahallesi'nde Hakimoğlu Ali Paşa Türbesi karşısındaki hanede kiracı olarak oturan Mustafa'nın ise Şehrameti'nde münasip bir memuriyete istihdamı ile ilgili arzuhaline karşılık, 23 Teşrinisani 1316/6 Aralık 1900 tarih ve 2923 numaralı tezkire buyrulularak Mustafa'nın, "emanet celilerince haline münasip bir hizmette istihdamıyla ikdar ve keyfiyetin işar" buyrulması talep edilmişti.⁷¹ Vidin muhacirlerinden Kadri Efendi de Aydın Vilayeti'ne gönderdiği 4 Şubat 1894 tarihli telgrafında, İzmir Mekteb-i Sanayi'inden mezun olduğunu ve sefalet içerisinde bulunmasından dolayı mektep bünyesinde bekçilik gibi bir memuriyete istihdam edilmesini talep etmişti.⁷² Devletin sosyal politikalar bağlamında muhacirlere yönelik sarf ettiği hizmetlere bakıldığında; bu taleplerin ilgili dönemde karşılık bulunduğu, muhtemeldir.

Göreve getirilecek çocuklar, muhacir ve istisnai hale sahip de olsalar da eğitim alanında gerek muallimlik gerekse idarecilik görevlerine tayin edilecekleri zaman, çocuklarda gerekli liyakatin arandığı anlaşılmaktadır. Liyakat bağlamında da hem ders niteliği hem de sınav başarısının dikkate alındığı görülmektedir. Nitekim 1876 yılında Selova Kazası muhacirlerinden Hoca Salih Efendi'nin münhal olan Sultan Mehmet Mekteb-i İbtidaiyesi Muavin-i Saniliği'ne tayinine talebine dair cevaben; usul ve nizamına uygun bir şekilde gerekeni yaptığı takdirde, tayin edilebileceği ifade edilmişti.⁷³ Ayrıca bu tür mekâtib-i ibtidaiyede muallim veya muavinlik edeceklerin Darülmuallimîn-i Sıbyan'da tahsillerini tamamlamaları veya tahsil şartları olan Kuran-ı Kerim kıraâtı, ulumû'd-diniye, ilmihal, Osmanlı tarihi ve coğrafyasından yapılacak sınavı geçmesi gerektiği belirtilmişti.⁷⁴ Böylece çocukların; bu bilimlerin ekserisinden sınavları verdiği takdirde bir ibtidaiye mektebi muallimliği veya muavinliğini hak edebileceği, dile getirilmişti.⁷⁵

⁷¹ BOA, DH.MKT, 2441/30.1, 29 Şaban 1318/9 Kanunuevvel 1316/ 22 Aralık 1900.

⁷² BOA, DH.MKT, 203/9,28 B 1311/23 Kanunusani 1309/ 4 Şubat 1894.

⁷³BOA, MF.MKT, 52/31, 1Z 1293/6 Kanunuevvel 1292/18 Aralık 1876.

⁷⁴Buradaki belirtilen kaide ve dersler öğretmenler okulların ilgili dönemde herkes için gerekli gördüğü uygulamaydı; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, ss.145-146.

⁷⁵ BOA, MF.MKT, 52/31, 1Z 1293/6 Kanunuevvel 1292/ 18 Aralık 1876.

Karamürsel'de Sarıkum adlı mevkide Bosna muhacirlerinin teşkil eylediği mahallerde yeniden inşa edilen cami ile mektebin imamet ve muallimliği için mahallince münasip bir muallimin bulunması zorunluluğu doğduğunda, 40 kuruş maaşla görev yapabilmesi için Boşnak Hüseyin Efendi'nin kendisine, yapılacak sınavda yeterli olduğu takdirde muallimliğe seçileceği bildirilmişti. Bunun üzerine yapılan sınavda başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Zira tayin işlemlerindeki maaş ve atama işlemleri bunu kanıtlamaktadır. Şöyle ki muallimliğe ait olan 40 kuruşun mesârif tahsisatından karar-ı âli gereğince ödeneceği ve bu hizmete tayin edilecek zatın ismiyle işe başlama tarihinin tebliğ edilmesi gerektiği, 31 Teşrinievvel 1308/12 Kasım 1892 tarihli ve 52 numaralı tahriratta belirtiliyordu. Buna cevaben mahal ve kaymakamlıktan gönderilen 27 Mayıs 1309/ 8 Haziran 1893 tarihli ve 102 numaralı tahriratta ise bu hizmete Boşnak Hüseyin Efendi adında birinin tayin edildiği ve 28 Kanunusani 1308/9 Şubat 1893 tarihinden itibaren işe başladığı bildirilmişti. Daha sonra Hüseyin Efendi'nin, maarif muhasebesi tarafından kaydının yapıldığı ve belirlenmiş olan maaşın, kendisine verilebileceği, Maarif Muhasebesi Memurluğu tarafından Rüştüye Muallimliği Evvelliği'ne gönderilen tebliğden anlaşılmaktadır.⁷⁶

Babıâli'nin, memuriyetlerde liyakat noktasında görevden ayrılanın yerine aynı düzeyde ehliyetli kişileri tayin etme prensibinin, muhacirler için de geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanpazarı muhacirlerinden ve dersiâm hocalarından olan Hacı Mustafa Efendi ile alakalı olarak Suriye Valiliği'ne gönderilen 5 Şubat 1890 tarihli bir tezkirede, Hacı Mustafa Efendi'nin dersiâm hocalarından olduğu, muhacirin komisyonunca hanımı ve çocuklarıyla birlikte Suriye'ye iskan edilmek amacıyla gönderileceği ve zaruri halinden dolayı haline ve liyakatine uygun bir mektep hocalığında vazifelendirilmesi talep edilmişti.⁷⁷ Yaşanan bu gelişmeler, eğitim alanında liyakat sahibi olmanın önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca okuduğu Mekteb-i Tıbbiye'den ebelik diploması alacak olan Varna muhacirlerinden Oniko da mesleki tecrübe kazanmak amacıyla olsa gerek Haseki Nisa Hastanesi'nde meccanen hizmet etmek üzere kabulü niyazını 23 Kanunusani 1310/4 Şubat 1895 tarihli arzuhalinde dile getirmişti. Oniko'nun bu talebinin Şehremaneti tarafından ilgili kurumlara iletildiği ve bu

⁷⁶ BOA, MF.MKT, 182/131, 24 Z 1310/26 Haziran 1309/ 8 Temmuz 1893.

⁷⁷ BOA, DH.MKT,1695/70.1, 14 C 1307/24 Kanunusani 1305/ 5 Şubat 1890.

isteğinin yerine getirilmesi noktasında "...icabının ifasına himem aliye-i düstûriyesi derkâr buyrulduğu..." anlaşılmaktadır.⁷⁸

Memurluklara tayin konusunda her ne kadar liyakat göz önüne alınarak muhacir de olsa nitelikli kişiler alınmaya çalışılırken, olayın ekonomik boyutu da göz ardı edilmemiştir. Örneğin, 1889'da Kepsut Nahiyesi Mekteb-i Rüştîyesi yazı mualliminin devamsızlığından dolayı azledilmesiyle boşalan bu göreve muhacirinden Osman Efendi tayin edilmişti. Osman Efendi'nin memuriyetinin tasdik edildiği, tayin muamelesinin yerine getirildiği belirtilirken, başka bir memuriyeti yoksa kadılık aidatının sandık mahsusuna gönderilmesi ve iâşe maişetiyle yola çıkış tarihlerinin bildirilmesi gerektiği belirtilmişti. Muhasebeden cevaben gelen telgrafta ise Osman Efendi'nin daha önce farklı bir memuriyeti bulunduğu için ilk maaşının yarısının % 5'inin tekaüd sandığına gönderilmesi, işe başlama ve kendinden önceki şahsın görevden alınması tarihlerinin de bildirilmesi isteniyordu.⁷⁹

Devletin, memuriyet atamalarında maaş vb. harcamalarda itinalı davrandığı anlaşılmaktadır. Hatta bazen de memuriyet sayısında tasarrufa giderek maddi külfeti azaltmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim 1892 yılında Bosna muhaciri Derviş oğlu Mehmet'in, Karamürsel Kasabası'nda Sarıkum adlı mevkide Bosna muhacirlerinin teşkil ettiği mahalde inşa edilen cami ve mektebin imam, hatip ve muallimlerine birer miktar maaş tahsis edilmesine dair talebine karşılık, Meclis-i Vükelâ'dan gelen cevapta; bu hizmetler için ayrı ayrı adamların tayini yerine, diğer köylerde olduğu gibi bütün hizmetlerin münasip bir zatın uhdesine verilmesi istenmişti. Bu hizmete karşılık olarak da verilmesi düşünülen 80 kuruşun yarısının Evkâf-ı Humayûn Hazinesinden, diğer yarısının da maarif tahsisatından verilmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca bu hususlar ilgili kurumlar olan Evkâf-ı Humayûn ve Maarif Nezareti'ne iletilmişti.⁸⁰

Memuriyete alınacak muhacirlerde liyakat, maaş ve sınav başarısı gibi unsurlara ilave olarak üzerinde durulan diğer ve en önemli olan husus, bunların yoksulluk ve sefalet içerisinde olmalarıydı. Bu bağlamda Çerkes muhacirlerden Ahmet, Maarif Nezareti'ne ilettiği 21 Haziran 1894 tarihli arzuhalinde, "ıyalı ve kendisinin fıkara olduğundan" münasip bir miktar maaşla Mekteb-i

⁷⁸ BOA, DH. MKT, 341/2.1, 28 L 1312/11 Nisan 1311/23 Nisan 1895./ BOA, DH. MKT, 341/2.2, 1 Eylül 1311/13 Eylül 1895.

⁷⁹ BOA, MF. MKT, 109/109, 13 ZA 1306/11 Temmuz 1889.

⁸⁰ BOA, MV, 70/1, 25 L 1309/10 Mayıs 1308/23 Mayıs 1892./ BOA, BEO, 20/1462.1, 19 ZA1309/3 Haziran 1308/ 15 Haziran 1892./ BOA, BEO, 20/1462.2, 25 L1309/23 Mayıs 1892.

Mülkiye-i Şahâne'nin gece bekçiliğinde istihdam edilmesini talep etmiş,⁸¹ Üsküp Kasabası'nda ikamet etmekte olan İvranya muhaciri Hafız Süleyman ise Maarif Nezareti'ne gönderdiği 7 Eylül 1896 tarihli telgrafında, Üsküp Kasabası'ndaki Meddah adlı Mekteb-i İbtaiye'de muallim-i sani vazifesini ifa ettiğini ve kendisine tahsis edilmiş olan 100 kuruş maaştan başka bir geliri olmadığından, bu maaşla geçinemeyip sefalet çekmekte olduğunu, beyan etmişti. Bundan dolayı kazada veya vilayet dahilinde bulunan bir mektebin boş olan muallim-i evvelliğine tayinini istirham etmişti. Hatta bu vazifeyle alakalı imtihana da hazır olduğunu dile getirmişti. Bunun üzerine Hafız Süleyman'ın arzuhaline karşılık olarak "iktizasının ifasına himmet"⁸² buyrulması şeklinde bir cevapla, Süleyman'ın talebinin olumlu karşılandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra muhacirlerin memuriyete istihdam edilme taleplerinde olumlu netice alamadıkları durumlarda yaşanmış olup, 1889'da Belgrat muhacirlerinden Mehmet Hasip'in "şu aralık açıkta ve hali zarurette olduğundan" dolayı belediye dairelerinde haline münasip bir memuriyete tayin edilme isteği, "mevcut müstahdemlerin bile açığa çıkarılması gerektiği bir zamanda" şeklindeki -muhtemelen ekonomik-sebebe dayalı olarak "açıktan bir hizmete tayini hususundaki" isteği kabul görmemişti.⁸³ Böyle durumların yaşanmasında ilgili yıllarda devletin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntıların etkili olduğu muhakkaktır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı siyasi gelişmeler neticesinde yaşanan göçler, muhacirler adına pek çok sorunun yaşanmasına yol açmıştı. Bu sorunlardan biri de dul ve yetimlerin barınma ve iâşe ihtiyaçlarının karşılanması, yetimlerin ise evlatlık verilme vb. korunma yöntemleri ile bakımlarının sağlanması ve onların bir meslek sahibi olmalarını sağlamaktı. Dolayısıyla Devlet adamları muhacirlerin iskânı sürecinde bu sorunların çözümlenmesi amacıyla, öncelikle olarak dulhaneler açarak, dul ve yetimlerin barınma ihtiyaçlarını giderme yoluna gittiği görülmüştür. Devletin, dulhanelerin inşasından önce, mevcut binaların onarılması çalışmalarına başladığı ve bu bağlamda bünyesinde dulhane, eytamane ve hastane bulunan Kırmızı Kışlanın tamiri ile barınak sorununu halletmeye çalıştığı tespit

⁸¹ BOA, BEO, 423/31684.1, 17 Z 1311/9 Haziran 1310/21 Haziran 1894.

⁸² BOA, BEO, 1178/88297.1,29 RA 1316/5 Ağustos 1314/ 7 Eylül 1896.

⁸³ BOA, DH.MKT, 1635/111, 8 ZA 1306/24 Haziran 1305/ 6 Temmuz 1889.

edilmiştir. Ancak binanın oluşan ihtiyaca cevap veremediği, dolayısıyla dulların barınabileceği evler inşa edilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. Hatta tespitlerimiz arasında İstanbul'da yoğunluğun oluşmaması amacıyla Anadolu'da pek çok vilayette dulhanelerin yapılması yoluna gidildiği görülmüştür. Yapılan bu çalışmalar sayesinde, barınma sorununun halledilmesi yönünde büyük bir aşama kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Dul ve yetimlerin barınma ihtiyaçlarının karşılanması faaliyetlerinin yanı sıra bu mekanlarda yaşayacak olanların işlerinin sağlanması ve ayrıca onların farklı ihtiyaçlarını karşılamaları amacıyla da nakdî yardımların en iyi şekilde yapılmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Tabi ki bu süreçte yaşamsal ihtiyaçları karşılanan muhacir dullarının, dulhanelerde kalırken uyum problemleri yaşadığı görülmüştür.

Öksüz ve yetimler noktasında ise öncelikle onların, Osmanlı geleneksel sistemi içerisinde yer alan ve uygulanan evlatlık verilme, vasilik gibi sosyal koruma ve himaye etme gibi hizmetler ile iyi bir şekilde eğitilmelerine ehemmiyet gösterildiğine dair bulgulara rastlanılmıştır. Yetimlerin bakım ve himayelerinden sonra onların bir meslek sahibi olmaları ve memuriyette istihdam edilmeleri yönünde çalışmalar yapıldığına da tanık olunmuştur. İstihdam hizmetinde ise zaman zaman kontenjan sorunu yaşanırken, devletin istihdam hizmeti sırasında muhacir de olsa liyakat hususuna dikkat ettiği görülmüştür. Buna ilaveten Devletin, istihdam edilecek muhacirlerin, özellikle de sefalet içerisinde olmasına dikkat ettiği göze çarpmıştır. Buradan hareketle günümüzde dahi göçmenlerin bu tür sorunlar yaşadığı ve devletlerin bu sorunları çözmeye çalıştığı göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'nin ilgili yıllarda yaşanan sorunlara kayıtsız kalmayarak, sorunları çözmede büyük bir çaba sarf ettiği ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Valâ

A.}MKT.MVL, 141.17.

Babıâli Evrak Odası

BEO, 162/12091.1,697/52252, 586/43938.1, 20/1462.1, 20/1462.2, 423/31684.1, 1178/88297.1.

Bab-ı Defteri Başbakanlık Defterleri

D.BŞM.d, 9059.

Dahiliye Mektubî Kalemi

DH.MKT,1523/86.1, 1902/57.1, 2050/13.1, 85/18.1, 85/18.2, 1723/77, 1723/61, 1672/54.1, 1723/61.1, 1635/111, 1745/6, 1753/23.1, 1521/61.1, 1613/33.1,196/82.1, 209/17.1,2012/23.1,138/13.1, 125/16.1, 13/35.1, 1964/85, 1432/40.1, 1444/81.1, 192/30.3, 192/30.1, 192/30.2, 35/35, 240/9.1, 1594/1.1, 2030/116.1, 2039/48.1,1820/25.1,1801/41.1, 2111/22, 2030/116.1, 253/21, 1921/70, 2441/30.1, 203/9, 1695/70.1, 341/2.1, 341/2.2, 1316/23.1, 1316/23.2, 800/64879.

Hariciye Sefaret Sofya

HR.SFR (04),582/85.

Maarif Nezareti Mektubî

MF. MKT, 109/109, 54/3, 52/31, 52/31, 182/131.

Meclis-i Vükela

MV, 70/1.

Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y.MTV, 18/9.

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı

Y.PRK.KOM,4/8.1.

II. Süreli Yayın

Ceride-i Havadis, 19 C 1295/20 Haziran 1878, Nr.3736.

III. Araştırma Eserler

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi (Göç)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.

AYDIN, Mustafa, "1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı Esnasındaki Rumeli Göçünün Meclis-i Mebusana Yansımaları ve Yapılan Yardımlar ", *Osmanlı Araştırmaları*, XLV, 2015.

BAY, Abdullah, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, C.27, S.1, 2017.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997.

ÇANLI, Mehmet, "Eytam İdaresi ve Sandıkları (1851-1926)", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, C.14, 2002.

DEMİREL, Muammer, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *TAED (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, S. 37, 2008.

DEMİRTAŞ, Mehmet, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, 2009.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C.6, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul, 1995.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996.

ERYÜKSEL, Ahmet "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyât Mecmuası*, Çantay Kitabevi, S.8, 1998.

GÜLER, İbrahim, " XVIII. yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, Edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

İNAN, Abdülkadir, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, C.I, TTK Yay., Ankara, 1987.

İPEK, Nedim, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, 1991.

- _____, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1878), TTK Yay., Ank, 1994.
- İstanbul Ansiklopedisi*, "Darülaceze", C.8, Edit. Reşat Ekrem Koçu, Hamle ve Sıralar Matbaası, İstanbul, 1966.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Goc ve İskân Politikaları" *Osmanlı'da İskân ve Göç* Edit. N. İpek ve M. Taştemir, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2013.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004.
- KOCACIK, Faruk, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İletişim Yay., İstanbul, 2011.
- ÖZCAN, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları" *İÜİFD*, S.14, 2006.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Resimlerle 93 Harbi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1969.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım Ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara 1997.
- TİRYAKİ, Kerim, Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Muhacir Çocuklarının Sosyal Hayata Entegrasyonunda Eğitim Meselesi (19.Yüzyılın İkinci Yarısında)", *Tarih ve Günce Dergisi*, S.7, 2020.
- YAZICI, Hakkı, Muammer Demirel, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'nden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *TAED, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S.29, 2006.
- YAZICI, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S.I, 2007.
- _____, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", *Vakıf Haftası Dergisi*, S.12, 1995.
- YILDIRIM, Nuran, "Darülaceze'nin Kuruluş ve İşleyişi", *Toplumsal Tarih*, C.6, S.32, 1996.
- _____, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı, İstanbul, 1996.
- YILMAZ, Mehmet, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.